

‘Een huis voor humanisten’: het Humanistisch Verbond (1946–2006)

Bert Gasenbeek, Jules Brabers en Wouter Kuijman ⁽¹⁾

Het Humanistisch Verbond (HV) kent een bewogen geschiedenis. In de eerste twee decennia na de oprichting in 1946 stond de strijd voor gelijkberechtiging van humanisten en buitenkerkelijken voorop. Toen halverwege de jaren zestig het Verbond algemene maatschappelijke erkenning had verworven, zette het in op herkenbaarheid. Met name in de eerste helft van de jaren tachtig wist het Verbond zich duidelijk te profileren. Vanaf eind jaren tachtig begon een periode van voortgaande heroriëntatie en toenemende samenwerking met andere (humanistische) organisaties. In zestig jaar tijd is het Humanistisch Verbond van een ‘geestelijk onderdak voor buitenkerkelijken’ uitgegroeid tot een in een brede humanistische beweging staand en algemeen gerespecteerd ‘huis voor humanisten’.

De oprichting, de interne organisatorische ontwikkelingen, de vormgeving van het humanisme in theoretisch en maatschappelijk opzicht, de wisselwerking met de samenleving op het gebied van interlevensbeschouwelijke dialoog, maatschappelijke en ethische strijdpunten, zijn evenzoveel onderwerpen waarover uitvoerig geschreven kan worden. Wij hebben in deze bijdrage geprobeerd om vooral het verleden en het heden en beperkt de toekomst van het HV in vogelvlucht te beschrijven. Onze invalshoeken daarbij waren drieledig. Allereerst het in beeld brengen van de langdurige emancipatiestrijd van buitenkerkelijke mensen voor een gelijkwaardige plek in de samenleving. Ten tweede volgen we de lotgevallen van het HV als vereniging, toegespitst op de missie, de doelstellingen en de ontwikkeling van de maatschappelijke standpunten. Ten slotte besteden we aandacht aan de inspanningen van het Verbond om te komen tot een rechtvaardige en humane samenleving.

We ondervonden in ons onderzoek een aantal beperkingen. Allereerst werd het lastig om voldoende afstand en overzicht te houden bij het schrijven naarmate de tijd dichter op de huid van de onderzoekers, die tevens deel uitmaken van en/of werkzaam zijn bij diezelfde beweging, kwam te zitten. Ten tweede is dit artikel overwegend gebaseerd op bestaande algemene bronnen

en literatuur en gedeeltelijk op beperkt aanvullend archiefonderzoek. Een nadeel daarvan is dat wellicht op zich belangrijke ontwikkelingen onvoldoende in het vizier zijn gekomen. Wel is gebruik gemaakt van het speciale interviewproject dat Het Humanistisch Archief in 2005 organiseerde in samenwerking met de Humanistische Omroep. In dat kader is er met (oud-) voorzitters, externe deskundigen en politici gesproken over de geschiedenis van het Verbond. De weergegeven citaten van de (oud-) bestuursleden hebben niet de functie van 'bewijsvoering' in ons betoog, maar worden opgenomen om de (subjectieve) mening van belangrijke betrokkenen te laten zien. ⁽²⁾

Eerste periode: Erkenning (1946–1965)

Vrijdenkers en andere voorlopers

De moderne georganiseerde humanistische beweging in Nederland begint in het midden van de negentiende eeuw, wanneer mensen die godsdienst in overeenstemming willen brengen met de wetenschappelijke 'waarheid, zich gaan organiseren. In 1856 wordt de vrijdenkersvereniging De Dageraad opgericht. Deze voorlopers van het moderne humanisme bestrijden de kerken vanwege de grote negatieve invloed op de maatschappij. Tot de Tweede Wereldoorlog treffen we buitenkerkelijke mensen vooral ook aan in organisaties als de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (S.D.A.P.), de Jongeren Vredes Actie (JVA) en de Onafhankelijke Socialistische Partij (OSP). Deze partijen en organisaties boden de buitenkerkelijken namelijk tevens een levensbeschouwelijk 'dak'. Ook de religieus-wijserige vereniging De Nieuwe Gedachte kan als een voorloper van het naoorlogse humanisme worden beschouwd.

Direct na de Tweede Wereldoorlog was Nederland in materiële en geestelijke zin geruïneerd, maar er was ook een enorme geest van idealisme, zowel in cultureel als in politiek opzicht. Over het algemeen heerste er een klimaat van: 'We moeten dit land zo snel mogelijk weer opbouwen en dat moeten we vooral met zijn allen doen. Godsdienst, katholiek, protestant of humanist

dat doet er niet toe: de schouders eronder.' (Van Baalen, bij Boelaars 2005a) Maar dat klimaat sloeg snel om toen een discussie begon over de oorzaken van de Tweede Wereldoorlog: 'De buitenkerkelijken en humanisten kregen de schuld. Ze hadden zich van God en Kerk afgewend en waren zodoende vatbaar geworden voor het fascisme. [...] Diepe teleurstelling bij het buitenkerkelijke volksdeel en humanisten, en hun reactie was: nú moeten we ons organiseren.' (Van Baalen, bij Boelaars 2005a)

Oprichting en eerste beginselverklaring

In dat klimaat kwamen mensen als Jaap van Praag, Garnt Stuiveling en Jan Brandt Corstius – die elkaar al onder meer uit de JVA kenden – bij elkaar en zij gingen aan de slag om 'een humanistisch verbond' op te richten. Na een korte voorbereidingstijd werd op 17 februari 1946 het Humanistisch Verbond formeel opgericht in het gebouw van *Vrij Nederland* te Amsterdam. (Van Baalen, 1998:148) Jaap van Praag, van 1946 tot rond 1970 onmiskenbaar het gezicht, de stem en de pen van de humanistische beweging in Nederland (Derkx & Gasenbeek, 1997), hield tijdens het oprichtingscongres een rede waarin hij stelde:

'Het is duidelijk dat het humanisme zich in deze tijd zal moeten organiseren om ten volle aan zijn opdracht te kunnen beantwoorden. Die opdracht is in de eerste plaats de verheffing van de grote onkerkelijke massa tot het peil van een geestelijk doordachte en zedelijk verantwoorde levensbeschouwing. Het valt immers niet te ontkennen dat het merendeel der onkerkelijken in een geestelijk nihilisme heeft geleefd [...]. Toch is hiermee nog niet de volledige betekenis van een humanistisch verbond aangegeven. In dit tijdsgewricht ligt de noodzaak om het humanisme tegen ongemotiveerde aanvallen en nog meer tegen gedachteloze miskennis te verdedigen al zeer voor de hand.' (Van Praag, 1946:1)

In deze woorden van Jaap van Praag worden de later zo vaak gememoreerde 'grote' en 'kleine' strijd van het humanisme aangeduid. De 'grote' strijd was gericht op het ondersteunen van en het een geestelijk dak bieden aan de grote groep

mensen die de kerk verlaten had en geen of een voornamelijk impliciet humanistische levensovertuiging had en dreigde weg te glijden naar het nihilisme. De herinnering aan de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog vormde hiervoor de voedingsbodem. De 'kleine' strijd was de emancipatiestrijd van buitenkerkelijken voor een volwaardige plaats op alle gebieden van de samenleving naast de godsdienstige mensen. 'Humanisten voelden zich weer zo duidelijk tweederangs burgers. [...] Degenen die het in Nederland voor het zeggen hadden waren de witte, christelijke mannen, dat was de norm. [...] Officieel was er een scheiding van Kerk en Staat, maar niet in de praktijk. De Nederlandse samenleving en staat waren doordrenkt van christendom.' (Van Baalen, bij Boelaars 2005a)

Een mogelijk derde reden voor de oprichting van het HV was het opgaan van de SDAP (overwegend buitenkerkelijk) in de Partij van de Arbeid, die zich bij de oprichting in 1946 nadrukkelijk openstelde voor christelijke socialisten. Daarmee zou een 'natuurlijke' plaats voor buitenkerkelijken om zich te bezinnen op levensbeschouwelijke kwesties verdwijnen. Het HV moest deze lacune opvullen. (Flokstra & Wieling, 1986: 19-22; Derkx, 2002: 67) ⁽³⁾

De doelstellingen van het HV waren in 1946 duidelijk: het verenigen van alle humanisten in ons land en het verdiepen, verbreiden en verdedigen van de humanistische levensovertuiging. Veel moeilijker lag dat bij de beginselverklaring, omdat enerzijds de opvattingen over humanisme zeer uiteen liepen, maar anderzijds men een zo breed mogelijk draagvlak wilde. Niet alleen het Religieus Humanistisch Verbond, opgericht in 1945, moest binnenboord komen door erkenning 'dat de beleving van de kosmische samenhang der dingen van grote betekenis is' (Kuijman, 2001: 10). Ook moest er ruimte zijn voor pantheïsten, spinozisten, en een gaatje gevonden worden voor vrijzinnig protestanten. Dat resulteerde in de volgende tekst:

'Artikel 1. Onder humanisme wordt verstaan de levens- en wereldbeschouwing, die zich, zonder uit te gaan van het bestaan van een persoonlijke godheid, baseert op de eerbied voor de mens als bijzonder deel van het kos-

misch geheel, als drager van een niet aan persoonlijke willekeur onderworpen normgevoel en als schepper van en deelhebber aan geestelijke waarden.

Artikel 2. Het humanisme gaat uit van de erkenning dat de mens de behoefte gevoelt, zich een beeld te vormen van de werkelijkheid: het humanisme streeft naar een beeld, dat de toets der rede kan doorstaan.' (Eerste 'Beginselverklaring Humanistisch Verbond', 17-2-1946)

Hoewel het religieus humanisme als onderstroom in het HV steeds levend is gebleven, kregen de rationalisten ('begrijpers') de overhand in het Verbond. Een markeringspunt is de beginselverklaring van 1955, waaruit een verwijzing naar het 'kosmisch besef' van de religieus humanisten ('belevers') is verdwenen. Deze stroming kwam echter vanaf de jaren 1980 weer aan de oppervlakte in de vorm van aandacht voor spiritualiteit en (humanistische) rituelen. ⁽⁴⁾

Strijd voor gelijkberechtiging

Dat de beginselverklaring voor veel vrijdenkers niet acceptabel was, moge duidelijk zijn. Opmerkelijk is verder dat er in de hele verklaring maar geringe aandacht was voor de belangenbehartiging van buitenkerkelijken. De verdieping van de humanistische levensovertuiging was het primaire doel van het Verbond. (Flokstra & Wieling, 1986: 23, 198-204) Niettemin stond in de eerste twintig jaar de 'kleine' strijd voorop, die in die tijd van verzuiling met verve werd gevoerd. Men maakte daarbij dankbaar gebruik van dezelfde wapens die de tegenstanders – vooral katholieken en protestanten – in hun eigen emancipatiestrijd hadden ontwikkeld. Hierbij waren twee gelijktijdig opererende principes van belang. Ten eerste pacificatie en non-interventie in elkaars invloedssfeer. En ten tweede vooral het principe van gelijke rechten voor afzonderlijke levensbeschouwelijke groepen. Cruciaal voor de positie van het georganiseerde humanisme anno 2005 is dat het HV nog tijdig in de periode 1946-1965 van dit gelijkberechtigingsprincipe heeft kunnen profiteren door het oprichten van allerlei organisaties voor praktische werkzaamheden, die in belangrijke mate door de overheid

bekostigd werden (en worden). Hoewel het HV in principe tegenstander was van de verzuiling vanwege de ongewenste opdeling van de samenleving in afzonderlijke van elkaar gescheiden bevolkingsgroepen, moest het toch deze weg bewandelen.

De strijd van het Verbond tegen de achterstelling van buitenkerkelijken op allerlei gebieden van de samenleving (het streven naar gelijkberechtiging) verliep niet zonder slag of stoot. Een zeer zware strijd is er gevoerd om vestiging en uitbreiding van de humanistisch geestelijke verzorging in de krijgsmacht, de gevangenis en in de zorgsector. Ondanks de steun van PvdA en VVD moest het HV opboksen tegen de langdurige en stevige confessionele machtspositie in regering en parlement. Exemplarisch is de uitspraak van CHU-minister H. Mulder van Justitie bij de behandeling van de beginselenwet voor het gevangeniswezen (1951): 'Wanneer nu het Humanistisch Verbond zich met betrekking tot geestelijke verzorging een taak toekent, [...] dan [geeft het] de mensen stenen voor brood.' (Flokstra & Wieling, 1986: 84)

Hoewel de strijd voor gelijkberechtiging centraal stond en men zich intern vooral bezon op onder meer de uitgangspunten, nam het HV ook stelling ten aanzien van maatschappelijke thema's. Zo was het HV ten tijde van de Koude Oorlog gedwongen om positie te kiezen tegen of voor het communisme. De zaak 'Van den Muijzenberg' geeft hier goed zicht op:

'De sociaal-democraten (PvdA) en Humanitas hadden het HV buiten de deur gehouden [bij de oprichting van het Thuisfront voor buitenkerkelijken dat militaire tehuizen bouwde en exploiteerde], omdat ze vreesden voor communistische invloeden in het Verbond. Eén van de hoofdbestuursleden van het HV was namelijk sinds maart 1947 mevrouw Brecht van den Muijzenberg-Willemse, Tweede Kamerlid voor de CPN. De angst voor communisten was gegroeid in de loop van 1946-1948, toen de communisten in het ene Oost-Europese land na het andere de macht overnamen. Na de laatste machtsovername, in het voorjaar van 1948 in Tsjecho-Slowakije, brak er in het Humanistisch Verbond een discussie

uit over de vraag of mensen met een communistische overtuiging lid mochten zijn van het hoofdbestuur. De communistenhaat nam hand over hand toe, gemeenschappen (afdelingen) van het Verbond begonnen te protesteren tegen een communiste in het hoofdbestuur en de PvdA weigerde nog langer met het Verbond samen te werken. Dat het Verbond door de PvdA en Humanitas werd gepasseerd bij de oprichting van het "Thuisfront Humanitas" draaide dus allemaal om het lidmaatschap van de CPN door Van den Muijzenberg-Willemse. Ze werd in het najaar van 1948 door Jaap van Praag zwaar onder druk gezet om haar hoofdbestuursfunctie voorlopig op te schorten. Haar terugkeer in het hoofdbestuur werd vervolgens onmogelijk gemaakt doordat ze tijdens het congres in 1949 niet meer kandidaat werd gesteld. Nadat het hoofdbestuur van communisten was gezuiverd kon het HV in de ogen van Humanitas en de PvdA weer een respectabele partner worden.' (Brabers, 2006: 34)

Het Verbond liep overigens erg keurig in de pas van de meningen van de meerderheid van de bevolking. Het wilde met zijn standpunten vooral geen aanstoot geven. (Gasenbeek, bij Boelaars 2005a) Dat wordt in het bijzonder duidelijk uit de wekelijkse radiotoespraken die het HV van 1946 tot halverwege de jaren zeventig in meer dan vijftienhonderd afleveringen uitzond onder de naam 'Geestelijk Leven'. Uit een analyse van de uitzendingen blijkt dat '[...] het Humanistisch Verbond zich [presenteerde] als een fatsoenlijke club van nette burgers. Men was weliswaar buitenkerkelijk, maar daarom nog niet zonder moraal. Buitenkerkelijkheid hield beslist geen antikerkelijkheid in, en er werd niet getrapt richting de kerken. De humanisten meden een radicaal imago: gevoelige kwesties zoals abortus, euthanasie en homoseksualiteit brachten ze pas ter sprake vanaf het midden van de jaren zestig, toen deze onderwerpen ook algemeen al meer bespreekbaar raakten.' (Loman, 2000: 6-7) Volgens Van Baalen moesten humanisten in de jaren vijftig en zestig opboksen tegen het idee dat niet-geloven onfatsoenlijk was: 'Humanisten

hadden na de oorlog de ambitie een brede beweging voor niet-gelovigen te smeden. Ze wilden in het naoorlogse Nederland worden gerespecteerd. En daarvoor moesten ze laten zien hoe keurig ze waren. [...] Je ziet dan ook dat wanneer ze eenmaal een plek hebben veroverd in de Nederlandse samenleving, er wel degelijk afwijkende ideeën opkomen.' (Dobbelaar, 1996: 6)

Moeder van vele organisaties

Buitenkerkelijk Nederland – voor een groot deel verenigd in het HV – heeft in de periode 1946-1965 een zeer succesvol emancipatieproces doorgemaakt, namelijk gelijkberechtiging van niet-kerkelijke Nederlanders met leden van kerkgenootschappen. (Gasenbeek, 1997: 2) Wat het meest tot de verbeelding spreekt is het feit dat het Verbond met de humanistische geestelijke verzorging de kerken wist te beconcurreren op plaatsen waar tot dan toe de kerken het alleenrecht hadden. Vanaf het midden van de jaren zestig komt er beroepsmatige geestelijke verzorging vanwege het HV in de gevangenissen en in het leger; de gezondheidszorg volgt snel daarna. Belangrijk voor de erkenning van het Verbond was het feit dat in het begin van de jaren zestig het humanistisch vormingsonderwijs op scholen voor voortgezet onderwijs dezelfde mogelijkheid kreeg als het godsdienstonderwijs. Een ander aspect van erkenning is dat leden van het Verbond gevraagd werden als gesprekspartner in allerlei landelijke commissies, bijvoorbeeld binnen de geestelijke volksgezondheid (onder andere het Nationaal Centrum Geestelijke Volksgezondheid).

Het HV als organisatie had zich in die twintig jaar – ondanks de zeer beperkte middelen – redelijk tot goed ontwikkeld. Vanuit een landelijk bureau in Utrecht werden de activiteiten van de circa 15.000 leden, lokaal georganiseerd in gemeenschappen, ondersteund. Andere tekenen van volwassenheid waren dat men in 1965 beschikte over eigen bladen zoals het verenigingsorgaan *Mens en Wereld* (vanaf 1972: *Humanist*), maar ook over *Rekenschap*, tijdschrift voor wetenschap en cultuur. De radiotoespraken waar hierboven sprake van was, waren niet alleen voor de leden van betekenis, maar hebben ook zeer bijgedragen aan de bekendheid van het Verbond

in de samenleving. Ze werden tot 1972 ook op schrift verspreid in *Het woord van de week*.

Het Humanistisch Verbond is door heel haar zestigjarige geschiedenis heen de oprichter – anders gezegd de moeder – van vele inmiddels zelfstandige humanistische organisaties. Deze organisaties werden veelal ingezet op een specifiek deelterrein of activiteit, zoals de Humanistische Omroep, of de humanistische geestelijke verzorging bij de krijgsmacht. ⁽⁵⁾ Er was een Humanistisch Opleidings Instituut (HOI) opgericht dat mensen opleidde tot humanistisch geestelijke verzorger en leerkracht in het humanistisch vormingsonderwijs. Op wetenschappelijk gebied liet de stichting Socrates veel van zich horen door het organiseren van symposia en het schrijven van publicaties in het tijdschrift *Rekenschap*. Libbe van der Wal (vanaf 1966: Wim van Dooren) en Jaap van Praag bekleedden namens de stichting Socrates bijzondere leerstoelen op het gebied van humanisme bij respectievelijk de universiteiten in Delft en Leiden. Het HV participeerde in verschillende projecten zoals ontwikkelingssamenwerking en het Humanistisch Thuisfront. Er werden bejaardentehuizen gebouwd door de Humanistische Stichting Huisvesting Bejaarden. Ook de humanistische jongerenorganisaties floreerden.

Het Humanistisch Verbond was in 1952 één van de vijf oprichtende organisaties van de International Humanist and Ethical Union, een internationale humanistische paraplu-organisatie. Vanaf 1949 hadden Jaap van Praag en Henriëtte Polak-Schwarz een sleutelrol gespeeld in de totstandkoming ervan. Tijdens de oprichtingsvergadering in Amsterdam hield Jaap van Praag, voorzitter van het comité van voorbereiding, de openingsrede. Hij sprak: 'One must first have a hand before making a fist. Our first task is to give international humanism hands now. [...] So our first duty is to develop our national movements and to gather the scattered sparks of humanism all over the world.' (Van Deukeren, 2002: 23) Het IHEU secretariaat was jarenlang gevestigd in Utrecht en stond onder jarenlange leiding van Nettie Klein-Von Baumhauer (algemeen secretaris IHEU). Prominente Nederlandse humanisten als Jaap van Praag, Piet Thoenes en

Rob Tielman maakten deel uit van het bestuur van de IHEU.

'De strijd is in beginsel beslecht'

In het jaar 1965 werd – met uitzondering van enkele confessionele partijen als CHU, SGP en GPV – algemeen erkend dat het humanisme naast het joods-christelijk denken een belangrijke grondslag vormde van de Nederlandse traditie. Minister-president Cals sprak op 27 april 1965 in de regeringsverklaring van het kabinet Cals – Vondeling uit 'dat dit beleid gedragen zal worden door de geestelijke waarden, die in christendom en humanisme tot uiting komen'. (*Handelingen der Tweede Kamer van de Staten-Generaal*, 27 april 1965: 1309) Toen het HV in 1946 werd opgericht was dat eigenlijk ondenkbaar.

Welke belangrijke succesfactoren voor het slagen van het HV zijn er te onderscheiden? Allereerst was er een kleine groep (bestuurs-) leden die dag en nacht keihard werkte voor het Verbond. Het waren ook zeer zelfbewuste en representatieve intellectuelen, die goed gebruik maakten van de netwerken waarin ze opereerden. Ten tweede is waarschijnlijk erg belangrijk geweest dat men daarbij de wapens van de dialoog en het argument gebruikte, en vooral dat men uitstraalde dat zonder geloof nog niet zonder moraal betekende. (Gasenbeek, 1997: 7)

Cruciaal voor de positie van het HV en het humanisme in Nederland waren de ontkerkelijking en de ontzuiling. Zo was in 1966 bijna eenderde van de Nederlanders geen lid meer van een kerkgenootschap, en de mensen die wel lid waren, bezochten steeds minder de kerk. Voorts desintegreerde vanaf 1960 het verzuilde systeem erg snel als gevolg van het alomvattende moderniseringsproces in de samenleving, dat gekenmerkt werd door rationalisering, individualisering en secularisering. De traditionele verbanden vielen uiteen en verloren invloed. De zuilen werden in snel tempo ontmanteld door dit proces – met uitzondering van de instellingen op het gebied van onderwijs en omroep. (Gasenbeek, 2006)

In een rede uitgesproken op het jubileumcongres te Utrecht op 19 februari 1966, maakte algemeen voorzitter Jaap van Praag de balans op van

de emancipatiestrijd voor buitenkerkelijken: 'De strijd is in beginsel beslecht; de gelijkgerechtigdheid wordt principieel nauwelijks meer betwist; ook al blijven er praktisch nog wensen te vervullen [...] Een andere onnoemelijk veel zwaardere strijd doemt nu op: de strijd om de geest van de buitenkerkelijk mens. Zal dat zijn een kleurloze, opportunistische of nihilistische geest, of een geest van zelfbewustzijn, doelbewustheid en creativiteit?' (Van Praag, 1966: 2) Hoewel die strijd tegen het nihilisme het belangrijkste doel van het HV bij de oprichting was geweest, stelde hij vast dat het (nog) niet gelukt was. Desondanks gaf hij de strijd voor een humane samenleving niet op: 'Het gaat in één woord om de weerbaarheid van de buitenkerkelijke mens [...] Het komt er op aan alle beschikbare middelen en mogelijkheden te gebruiken voor de verwerkelijking van een in ieder opzicht menswaardig leven.' (idem: 4) In een commentaar in het verenigingsblad werd scherp gesteld: 'Als humanisten er niet in zouden slagen om een antwoord te vinden [op het nihilisme] zou het grootste experiment om humanisten in een organisatie bijeen te brengen alsnog tot mislukking gedoemd zijn.' (Brandt-Corstius, 1966: 1)

Maar de omstandigheden daarvoor leken zich ondanks de ontkerkelijking en ontzuiling niet zo gunstig te ontwikkelen. Het Humanistisch Verbond had na 1965 moeite om een nieuwe missie voor zichzelf te vinden. In 1966 werd voor het eerst een ledental van 15.000 gehaald. Het zou vervolgens de komende decennia rond hetzelfde aantal blijven schommelen. Het verloop was gedurende de jaren zestig en zeventig opvallend groot; vanaf 1966 tot 1976 meldden zich ongeveer 12.000 mensen aan terwijl ongeveer hetzelfde aantal zich afmeldde. Humanistische waarden kregen vaste voet in de samenleving en het was niet langer een schande om 'goddeloos' te zijn.

Tweede periode: van Erkenning naar Herkenning (1965-1987)

Wisseling van de wacht

Vanaf de tweede helft van de jaren zestig voltrok zich binnen het Verbond een wisseling van de

wacht. De generatie van oprichters en mensen van het eerste uur onder wie Garmt Stuiveling, Bep Max, Libbe van der Wal, Bertus Schaper, Anton Constandse en Theo Polet traden uit het hoofdbestuur en maakten plaats voor de nieuwe generatie van bestuurders onder wie Max Rood, Cor de Ronde, Loes Vonhoff-Luijendijk, Anneke Krijnen en Rob Tielman. Het Humanistisch Verbond had zich de voorafgaande twintig jaar een plaats bevochten in de Nederlandse samenleving en was een organisatie geworden waarmee rekening werd gehouden. De groei van het aantal leden bleef echter ver achter bij de verwachtingen en prognoses en dit baarde het hoofdbestuur zorgen.

Koerswijziging

Het Congres van 1967 werd beheerst door een discussie over 'De plaats en taak van het Humanistisch Verbond in de Nederlandse samenleving'. De strijd om *erkenning* was gestreden, vanaf nu zou het streven naar *herkenning* centraal staan. In zijn preadvies aan het Congres schreef hoofdbestuurslid Piet Spigt: 'Na twintig jaar zijn wij er min of meer in geslaagd erkenning te vinden als niet-godsdienstige staatsburgers. Op verscheidene gebieden worden wij aanvaard als gelijkwaardige partners in de omgang, in het overleg, bij acties en constructies van het gemeenschapsleven. *Maar is het nu duidelijk wie wij zijn?*' (Spigt, 1968: 52) Spigt stelde vervolgens dat 'er naast principiële gelijkberechtiging vooral ook een ernstige poging moet worden gedaan om het beslist eigene, het *anders-zijn* bewust te worden, duidelijk te formuleren – en niet te verloochenen'. (idem: 53) De humanist moest dus herkenbaar worden. Het Congres droeg het hoofdbestuur op om hierover een uitvoerige beleidsnotitie uit te werken die dan op het volgende Congres zou worden behandeld.

In 1969 gaf Jaap van Praag na drieëntwintig jaar de voorzittershamer over aan Max Rood.

Rood was hoogleraar arbeidsrecht en D66-politicus. Hij was in 1982 minister van Binnenlandse Zaken in het derde kabinet Van Agt. Het Congres nam een beleidsnota aan waarin de drie hoofdpijlers van het verbondswerk werden beschreven: vormingswerk, geestelijke verzorging en wetenschappelijk werk. Een belangrijke con-

clusie was dat aandacht moest worden besteed aan zowel verdieping en beraad over de eigen levensovertuiging als een verantwoorde bepaling van standpunten in actuele kwesties. (De Leede, 1976: 6-7) Meer aandacht voor maatschappelijke discussiepunten. Het zou vanaf 1969 een steeds terugkerend thema worden in het beleid van het Verbond.

Vanaf de oliecrisis werden de jaren zeventig beheerst door economische stagnatie, overheidsbezuinigingen, loonmatiging en het terugdringen van het aantal werklozen. De ontzuiling van de samenleving, die in de tweede helft van de jaren zestig begonnen was, zette zich onverminderd voort. De oude vertrouwde religieuze en levensbeschouwelijke kaders boden geen houvast meer. Goede alternatieven waren echter niet voorhanden. De democratiseringsgolf verbreidde zich in de meest uiteenlopende instellingen, zoals de kerken, het onderwijs, de krijgsmacht, het zorgstelsel en justitie. De individualisering droeg bij tot fragmentatie van het sociale leven en een toenemende vervreemding in een massaler en anoniemer wordende wereld. Er was geen samenbindend bandenpatroon meer dat de verschillende belangen kon overbruggen. (Gout, 1982: 364-366)

Gezien de stagnerende groei in het aantal leden, vroeg het hoofdbestuur zich aan het begin van de jaren zeventig af, of het aanbod van het Humanistisch Verbond nog wel in overeenstemming was met de geestelijke behoeften van de humanistisch gezinde mens. De discussie over een nieuwe aanpak leidde tot een dermate ernstige crisis tussen het hoofdbestuur en een groep functionarissen dat het Verbond hiermee zelfs de landelijke pers haalde. (De Leede, 1976: 7) Een aantal functionarissen voelde zich belemmerd in zijn functioneren. De democratisering indachtig, eisten ze meer invloed in de besluitvorming en een reorganisatie van de bestaande structuur binnen het HV. Dit, vonden zij, was immers een logische stap in de nieuwe aanpak. Het hoofdbestuur wenste de regie echter niet uit handen te geven en liet niet toe dat er getornd werd aan zijn bevoegdheden. Er was bovendien geen financiële speelruimte voor experimenten en veranderingen. In 1972 werd tijdens een

Buitengewoon Congres orde op zaken gesteld. Ook formuleerde het Congres drie grondgebieden waarop het Verbond actief moest zijn: bezinning, geestelijke vorming en verzorging en actieve deelneming aan het maatschappelijke proces. (Tielman, 1983: 36)

Nieuwe beginselverklaring

Voortbordurend op het Congres van 1972 werd een jaar later een nieuwe beginselverklaring opgesteld. De nieuwe generatie bestuurders wilde het anders doen dan Jaap van Praag. De beginselverklaring werd aangepast aan de toen heersende opvatting dat het Verbond zich maatschappelijk meer moest engageren. Wat een jaar daarvoor was afgesproken, werd in feite bestendigd. Aan de drie speerpunten van activiteiten – bezinning, geestelijke vorming en verzorging en actieve deelneming aan het maatschappelijke proces – werden drie inleidende algemene uitgangspunten toegevoegd betreffende menselijke vermogens, onderscheidend oordelen en verantwoordelijkheid. Op zichzelf geen specifieke kenmerken van een humanist, maar de *keuze van het vooropzetten* van deze drie uitgangspunten is typerend voor een formulering van het humanisme. Samen vormden ze dan ook de basis van een kenschets van het humanisme: (1) De mens probeert leven en wereld te begrijpen uitsluitend met menselijke vermogens; (2) De mens kenmerkt zich door zijn vermogen tot onderscheidend oordelen; (3) De mens is voor zijn oordelend reageren uitsluitend zelf verantwoordelijk. (Tielman, 1983: 36-38) Flokstra en Wieling bestempelen deze beginselverklaring als rationeel-idealistisch: 'Voor het eerst lijkt uitsluitend de rede als norm te dienen [...] Door het wegvallen van een verwijzing naar cosmische verbanden verloor de beginselverklaring haar nadruk op de religieus-idealistische inslag, welke vooral in de eerste beginselverklaring duidelijk aanwezig was [...] De beginselverklaring van 1973 mag rationeel-idealistisch worden genoemd indien onder 'rationeel' wordt verstaan het uitsluitend met verstandelijke vermogens benaderen van de werkelijkheid.' (Flokstra & Wieling, 1986: 198-199) In 1977 trad Max Rood af en nam Rob Tielman zijn plaats in als voorzitter van het Verbond. Tielman, socioloog, was in het begin van de ja-

ren zeventig zeer actief betrokken bij de emancipatiestrijd van homoseksuelen. Hij bekleedde gedurende een aantal jaren de functie van algemeen secretaris van het COC. In een interview herinnert Tielman zich dat de jaren zestig en zeventig 'wilde' tijden waren met grote partijpolitieke spanningen. (Tielman, bij Boelaars 2005b) Ook binnen het Verbond waren allerlei conflicten gaande. Humanisten benadrukten, mede door de tijdsgeest, het begrip 'zelfbeschikking' als tegenhanger van de gezamenlijkheid die door de confessionelen werd nagestreefd, zowel buiten als binnen het Verbond. Het gevolg was echter een Babylonische spraakverwarring. Het was een tijd waarin iedereen een eigen persoonlijke mening had en de ander wilde overtuigen van zijn gelijk en van geen mening van een ander wilde horen. Tielman: 'De woorden "pluriformiteit" en "diversiteit" moesten nog worden uitgevonden. Het was allemaal heel dogmatisch, star, rigide. [...] Het was een behoorlijk verziekte toestand in 1973.' (ibidem)

Levensbeschouwing en politiek

Nadat scheidend voorzitter Rood tijdens zijn afscheidsrede in 1977 had verkondigd dat liberalen en sociaal-democraten elkaar niet meer moesten uitsluiten, werd de kersverse voorzitter Tielman door minister-president en PvdA-voorman Joop den Uyl ter verantwoording geroepen. 'Er was veel emotionele weerstand tegen het feit dat de politieke aartsvijanden (VVD, D66 en PvdA) het binnen het hoofdbestuur van het Humanistisch Verbond uitstekend met elkaar konden vinden.' (Tielman, bij Boelaars 2005b) De samenwerking kwam voort uit het feit dat de PvdA en de VVD in ethische kwesties het vaak met elkaar eens waren. Als gevolg van de scherpe tegenstellingen in de politiek hadden VVD'ers het echter vaak moeilijk tijdens congressen van het HV. Het hoofdbestuur bleef zich verzetten tegen de wens dat het Verbond moest worden gekoppeld aan bepaalde politieke stromingen. Het moest staan voor levensbeschouwelijke zaken en partijpolitieke grenzen moesten kunnen worden overschreden, aldus de voorzitter. Onder aanvoering van de voorzitter stelde het hoofdbestuur alles in het werk om de eenheid binnen het Verbond te behouden.

Het Congres van het Humanistisch Verbond bijeen te Utrecht in 1967. Van erkenning naar herkenning; met het Congres van in 1967 sloeg het Humanistisch Verbond een nieuwe koers in. Foto: Collectie Het Humanistisch Archief.

Dat viel, gezien de tijdgeest en de sfeer binnen het Verbond, niet mee. Het Verbond was sterk verdeeld door de kruisrakettenkwestie. Over het doel, het terugdringen van het aantal kernwapens in de wereld, was men het eens. Over de middelen echter, en over het NAVO Dubbelbesluit waardoor er nieuwe kernwapens in onder andere Nederland zouden worden geplaatst, stond een aantal groepen binnen het HV diametraal tegenover elkaar. Het hoofdbestuur wilde absoluut geen uitspraak doen over de middelen en kwam met een verklaring dat het bezit en gebruik van kernwapens op ethische gronden verwerpelijk waren. Dit ging de Verbondsraad – een adviesorgaan van vertegenwoordigers uit gewesten en gemeenschappen – echter niet ver genoeg. De Verbondsraad vaardigde een verklaring uit dat humanisten vóór eenzijdige ontwapening waren. Dit ging een aantal leden van liberale signatuur weer te ver. In november 1981 richtte een aantal progressieve maatschappelijk betrokken humanistisch raadsliden het Humanistisch Vredes Beraad (HVB) op. Doelstelling was om humanisten aan de grote anti-kernwapendemonstratie in Amsterdam te kunnen laten deelnemen. Het Verbond steunde dit initiatief financieel. Hierop organiseerde een aantal liberalen zich onder de noemer ‘verontrusten’. Ze protesteerden tegen de onverdraagzaamheid in het Verbond ten opzichte van hun minderheidsstandpunt.

Polarisatie

In januari 1982 richtten teleurgestelde ‘verontrusten’ het Algemeen Humanistisch Trefpunt (AHT) op. Ongeveer tegelijkertijd richtte een aantal leden van linkse signatuur de Beweging van Kritische Humanisten (BKH) op, een lobbygroep die het hoofdbestuur onder druk zette om stelling te nemen in politiek-maatschappelijke kwesties, zoals de kernwapenproblematiek. In de oprichtingsstatuten van de BKH staat te lezen dat ze streeft ‘naar een Humanistisch Verbond dat in de eerste plaats, op basis van humanistische beginselen, ijvert voor humanisering van de samenleving en realisering van humanistische waarden en in de tweede plaats de belangen wil behartigen van humanisten en niet-godsdienstige buitenkerkelijken’. (Redactie *Humanist*, 1982: 6) Onder de oprichters waren Peter Derkx, te-

genwoordig hoogleraar aan de Universiteit voor Humanistiek, en Rob Buitenweg, die thans zitting heeft in het hoofdbestuur van het Verbond.

De tegenstellingen verscherpten zich. Na felle polemieken in het blad *Humanist* en verhitte discussies tijdens het Congres van 1982 kwamen de AHT’ers tot de conclusie dat er binnen het HV geen respect bestond voor hun minderheidsstandpunt. Bemiddelingspogingen van voorzitter Tielman ten spijt splitste het AHT zich van het Verbond af en ging als een zelfstandige humanistische organisatie verder. Het zou nog een aantal jaren duren eer de sfeer minder hardvochtig en onverdraagzaam was waarna de AHT-leden de tijd rijp achtten om weer in het Verbond terug te keren. Maar die onverdraagzaamheid van toen staat de oud-voorzitter nog helder voor de geest: ‘Ik heb nog nooit zoveel agressie meegemaakt als in de kringen van zogenaamde pacifisten. Dat was zó onverdraagzaam en zó dogmatisch.’ (Tielman, bij Boelaars 2005b) Tielman maakte zich sterk voor de pluriformiteit binnen het Humanistisch Verbond, anders gezegd, eenheid in verscheidenheid. In 1983 werd er een symposium aan gewijd. Het bestuur presenteerde een voorstel dat inhield dat wanneer het hoofdbestuur geen eensluidend standpunt kon bepalen, het toch een uitspraak zou doen. Hierbij zouden verschillende standpunten worden belicht op een dusdanige wijze dat alle hoofdbestuurleden zich erin konden vinden. Zodoende zou een minderheid ook een eigen standpunt kunnen uitdragen en hoefde de meerderheid niet ook namens een minderheid te spreken. Het meerderheidsstandpunt moest echter wel bepalend zijn voor het beleid.

Maatschappelijke onderwerpen

Tielman kan als een ‘koersbepalend’ voorzitter worden beschouwd. Hij zette in op een beperkt aantal maatschappelijke thema’s die actueel waren in de samenleving en in de politiek. Gelijke rechten voor homo’s en zelfbeschikkingsrecht voor vrouwen, euthanasie, abortus, het waren maatschappelijke thema’s waarover in de jaren zeventig en tachtig veel te doen was. De voorzitter ging voortvarend te werk en de resultaten bleven niet uit: ‘Ik liep de deur plat bij het Binnenhof.

Elke week was ik daar wel een dag aan het lobbyen in het kader van de Grondwet, de wet Gelijke Behandeling, de bekostiging van het humanistisch vormingsonderwijs of de bekostiging van de Universiteit voor Humanistiek. We haalden een vertienvoudiging van het aantal mensen dat betaald door de overheid onder de verantwoordelijkheid van het HV werkte.' (Tielman, bij Boelaars 2005b) Voorzitter Tielman zorgde er ook voor dat het Verbond regelmatig de pers haalde: 'Iedere week was het HV in de publiciteit. We hadden een goed systeem. Het was de tijd van de telex. Een overtuigd lid van ons [...] zat in Utrecht letterlijk bij de telex en zodra het Vaticaan of een confessionele partij wat riep werd ik onmiddellijk voor commentaar gebeld. Dus we zaten iedere week wel met een commentaar op iets in de media.' (ibidem)

Onder leiding van Tielman bracht het Humanistisch Verbond in 1977 het eerste *Humanistisch Perspectief* tot stand. Het was een werkdokument (of discussiestuk), bedoeld om de beginselverklaring handen en voeten te geven. Het omschreef de doeleinden die op de middellange termijn, binnen tien tot vijftien jaar, moesten zijn gerealiseerd. Hierin werden de maatschappelijke onderwerpen verwoord die vanuit het humanistische gezichtspunt aandacht verdienden, waaronder democratisering, verdraagzaamheid, milieu, seksualiteit, ontwikkelingssamenwerking, euthanasie en dienstverlening. De bedoeling was dat het *Humanistisch Perspectief* voortdurend zou worden bijgesteld en geactualiseerd.

In zwaar weer

Begin jaren tachtig raakte het Verbond financieel en organisatorisch in zwaar weer, terwijl er juist weer veel successen geboekt werden. Het ledental was tot 16.000 gestegen, humanistisch vormingsonderwijs was op veel scholen gerealiseerd en het aantal geestelijk raadslieden bij defensie en justitie werd uitgebreid. De zendtijd voor de Humanistische Omroep was eveneens uitgebreid. Toch moest er drastisch worden bezuinigd.

Op organisatorisch gebied dreigde het Verbond stuurloos te worden. De doorgeschoten democratiseringsgolf had ook het Verbond in haar greep. Het hoofdbestuur had te weinig invloed

op zijn diensten. De werkstichtingen en diensten regelden alles zelf en men trok zich niets aan van het hoofdbestuur. Contact tussen de verschillende diensten onderling was er niet, evenmin tussen de diensten en het centraal bureau of hoofdbestuur. Hoofdbestuurslid Anneke Krijnen hierover: 'Doordat we heel erg snel gegroeid waren organiseerde ieder zijn zaken op zichzelf. Ik vond dat je als hoofdbestuur eigenlijk erg weinig invloed kon uitoefenen op al die zelfstandige instituten. Dat was voor het hoofdbestuur één van de belangrijkste aanleidingen om aan de orde te stellen hoe alles bij elkaar te houden en te organiseren. Ieder had een grote mate van vrijheid en eigen verantwoordelijkheid. Daar stonden we voor, maar als dat betekent dat iedereen volstrekt zijn eigen weg gaat kiezen en instituten niet meer van elkaar weten wat ze doen en totaal verschillende kanten uitgaan, dan kun je [je] als hoofdbestuur afvragen wat nu je functionele rol is.' (Krijnen, bij Boelaars 2005b)

Het werd dus tijd dat het bestuur weer het heft in eigen handen nam om de eenheid in het Verbond te herstellen. Krijnen leidde een commissie die het rapport *Structuurbeleid 1983-1985* schreef, waarin een sterk centralistisch organisatie-model werd geadviseerd. Het centraal bureau moest grondig worden gereorganiseerd en de diensten en instituten zouden worden verdeeld over vier taakgroepen, te weten: (1) Geestelijke Verzorging en Vorming, (2) Verenigingszaken, (3) Onderzoek en Opleiding en (4) Publicitaire Media. Deze zouden worden geleid door een coördinator. De directeur van het centraal bureau zou de schakel zijn tussen functionarissen en hoofdbestuur. Dit plan stuitte echter op veel weerstand van de hoofden van dienst die hun autonomie aangetast zagen. Ook wilden ze een directere invloed op het beleid en waren ze tegen een centraal gezag. Het plan verdween daarop in een la en er werd een nieuwe commissie gevormd onder leiding van ondervoorzitter Cor de Ronde. Deze commissie ontwikkelde plannen voor een gedecentraliseerde organisatie-vorm voor het centraal bureau, vastgelegd in het rapport *De Ronde*. 'De verschillende takken van dienst kregen een directe lijn naar het bestuur via de zogenaamde beleidsplatforms, waarin door hoofdbestuurders en functionarissen ge-

zamenlijk de beleidsbepaling zou plaatsvinden.' (Flokstra & Wieling, 1986: 71-72) Gaandeweg de jaren tachtig namen de spanningen binnen het Verbond af en kwam de humanistische beweging in een wat rustiger vaarwater.

Derde periode: koerszoeken en samenwerken (1987–2006)

Een reeks van reorganisaties

In 1987 werd voorzitter Tielman opgevolgd door Jan Glastra van Loon, hoogleraar rechtsfilosofie, staatssecretaris van Justitie en medeoprichter en partij-ideoloog van D66. Men hoopte met deze prominente politicus een goede belangenbehartiger voor de humanistische zaak te hebben die de successenreeks van zijn voorganger zou voortzetten. Dat zou echter niet gebeuren. Eind jaren tachtig boekte het HV nog succes met een verdubbeling van de zendtijd van de Humanistische Omroep (1987) en de start van de Universiteit voor Humanistiek (1989). De emancipatie, met name voor de homobeweging en de vrouwenbeweging, was grotendeels gelukt. Maar tegelijkertijd liep het HV tegen een aantal flinke strategische, bestuurlijke, organisatorische en financiële problemen op. Van de crisis die dat veroorzaakte, is het Verbond nog nauwelijks hersteld. Enerzijds werd het Verbond door afnemende overheidssubsidies en dalende ledentalen gedwongen te bezuinigen. Anderzijds liep de te complex geworden bestuurlijke organisatie vast, waardoor een ingrijpende herstructurering van het bestuur, de vereniging en het landelijk bureau noodzakelijk was. Tijdens een lange reeks van reorganisaties in de jaren negentig zette het Verbond systematisch in op vereenvoudiging van organisatiestructuur, beperking tot kerntaken en draagvlakverbreding. Een belangrijke rol daarin speelde het rapport *Koersbepaling Humanistisch Verbond* uit 1991. In dit rapport werden naast de teruglopende subsidies en organisatorisch bestuurlijke problemen nog als oorzaken voor de crisis genoemd: een onduidelijke doelformulering en het ontbreken van strategische beleidsvorming. In de aanbiedingsbrief bij het rapport schreef Glastra van Loon: 'Voor ons ligt open water maar we hebben tegenwind en teveel la-

ding aan boord.' (Glastra van Loon, 1991)

Het bestuur, dat in 1987 bestond uit vijftientig leden die zich via de zogenaamde beleidsplatforms direct bemoeiden met de uitvoering van het beleid, was onderling verdeeld en weinig daadkrachtig. In 1989 werd een Werkgroep Bestuurlijke Verhoudingen ingesteld, die onder invloed van een interim-manager in het daaropvolgende jaar een sterke vereenvoudiging van de organisatiestructuur bepleitte. Het hoofdbestuur werd tot ruim de helft teruggebracht en zou voortaan meer op afstand gaan besturen. De bestuurlijke problemen kwamen in 1992 nog eens extra aan het licht, toen tijdens het Congres vijf bestuursleden hun functie neerlegden wegens een 'verschil van inzicht in wijze van besturen'. Het incident haalde de landelijke pers. Onder leiding van Klaas de Vries rapporteerde een 'commissie van verstandige mensen' in maart 1993 dat het proces van bestuurlijke vernieuwing een zware wissel trok op de persoonlijke verhoudingen en dat de nieuwe rolverdeling tussen de verschillende organen van het Verbond (besturen op afstand) zeer hoge eisen stelde aan de kwaliteit van de communicatie. Uiteindelijk koos het Congres in november van dat jaar een geheel nieuw tot acht mensen gereduceerd hoofdbestuur. Tevens werd besloten tot een reeks van ingrijpende structureel organisatorische veranderingen. Het tweejaarlijkse Congres met afgevaardigden uit de afdelingen werd in 1995 vervangen door een jaarlijkse Algemene Ledenvergadering waar alle individuele leden stemrecht hebben. De eind jaren zestig ingestelde Verbondsraad werd afgeschaft, er werd een algemeen lidmaatschap ingevoerd en de gewesten werden vervangen door regionale afdelingen. Ook vonden er ingrijpende reorganisaties plaats op het landelijk bureau.

Een ander probleem lag in de verhouding tussen bestuur en landelijk bureau. Mede doordat het bestuur onder Glastra van Loon steeds meer uitvoerend werk uit handen had gegeven aan het landelijk bureau, trof de rechtsfilosoof Paul Cliteur bij zijn aantreden als HV-voorzitter in 1993 een situatie aan waarin de belangrijkste beleidsbepalende beslissingen werden gemaakt door het bureau. Toenmalig bestuurs-

lid Liesbeth Mulder: 'Het bureau was tot mijn stomme verbazing [eraan] gewend geraakt dat de beleidsmedewerkers daar het voor het zeggen hadden.' (Mulder, bij Boelaars 2005c) En Cliteur: 'Die hadden hun koers zo duidelijk in het hoofd zitten, dat ze het bestuur een beetje als een storende factor gingen ervaren. [...] Het was afwijzend ten aanzien van een exclusief seculiere koers die ik wilde varen.' (Cliteur, bij Boelaars 2005c) Er ontstond een wrijving, een competentiestrijd tussen het bureau en het bestuur: 'Ik had het gevoel [...] dat het bureau er niet zozeer was om mijn missie te faciliteren, maar dat [het] als een terriër aan mijn been [hing]. Ik had het gevoel dat ik voortdurend werd afgeremd. Ik was voortdurend aan het discussiëren met communicatiemedewerkers over de vraag of ik wel een bepaalde boodschap mocht uitzenden. [...] We hadden een sterker bestuur moeten hebben om tegenkracht te bieden.' (idem)

Toespitsing op kernactiviteiten

De koersveranderingen sinds 1991 leidden niet alleen tot een eenvoudiger opzet van de organisatie, maar ook tot een nieuwe formulering van taken en activiteiten. De essentie daarvan was een actueel, modern en vooral op draagvlakverbreding gericht aanbod van diensten en producten. De kernactiviteiten werden in de jaren negentig steeds verder teruggebracht tot enerzijds bezinning – verdieping van het humanisme als levensbeschouwing en uitdragen van visies op maatschappelijke en culturele vraagstukken – en anderzijds humanisering van de samenleving door middel van de geestelijke verzorging en de stimulering van het humanistisch vormingsonderwijs. Omdat het HV zich met het krapper wordende budget steeds meer ging richten op kerntaken, werd besloten om praktisch alle tot dan toe opgerichte werkstichtingen en deelorganisaties te laten verzelfstandigen. Vanaf eind jaren tachtig moesten de volgende deelorganisaties op eigen benen gaan staan: het Humanistisch Opleidings Instituut respectievelijk de Universiteit voor Humanistiek, de Humanistische Omroep, de Stichting Coornherthuis, het Pedagogisch Studiecentrum Humanistisch Vormingsonderwijs, de Stichting Beheer Humanistisch Vormingsonderwijs, de

stichting Socrates (in 2001 ondergebracht bij de Humanistische Alliantie), de Diensten humanistisch geestelijke verzorging bij justitie respectievelijk bij de krijgsmacht en de oprichting van een beroepsvereniging voor geestelijk verzorgers. In 1992 werden de Jonge Humanisten zelfstandig, maar vanwege onder meer tegenvallende ledenaantallen kwamen ze in 2003 weer terug onder de vleugels van het Verbond als de werkgroep 'Jong HV'. In 2004 werd de zelfstandige stichting Humanistische Uitvaartbegeleiding opgericht.

Onduidelijkheid over de missie

Het HV had in de periode Tielman nog een duidelijke identiteit als organisatie, gecentreerd rondom individuele zelfbeschikking. Na diens vertrek in 1987 werd die identiteit echter meer diffuus. Er startte een zoektocht naar een nieuwe missie. De 'koerswijziging' sinds 1991 leidde bijvoorbeeld tot diverse onderzoeken, die de doelstelling, levensbeschouwelijke identiteit en de maatschappelijke rol van het HV tot onderwerp hadden.⁽⁶⁾ De zoektocht werd nog eens bemoeilijkt, toen in 1994 voor het eerst sinds 1918 een regering aantrad zonder een confessionele partij in haar gelederen. Onder deze 'paarse' coalitie van PvdA, VVD en D66 werden wetten doorgevoerd rond onderwerpen als abortus, prostitutie, euthanasie en openstelling van het huwelijk voor homoseksuelen, die eerder met het CDA in de regering niet mogelijk waren geweest. Op deze manier had de voorheen betrekkelijk succesvolle emancipatiestrijd tot gevolg dat, toen op een aantal zogenaamde 'immateriële onderwerpen' successen waren behaald, velen de noodzaak van het HV niet meer zo inzagen. Bovendien was met de voortgaande secularisering en ontzuiling de scheidslijn tussen humanisme en andere levensbeschouwingen minder scherp komen te liggen. In de periode vanaf 1987 hebben respectieve voorzitters, onder wie Jan Glastra van Loon, Marian Verkerk, Liesbeth Mulder en Frits van Vugt zich uitgesproken voor een heroriëntatie waarbij er meer werd samengewerkt met vrijzinnige en sociaal bewogen christenen en met de sociale alliantie tegen armoede. Het enigszins onzekere beleid op dit vlak stond een duidelijke identiteit en imago van het Verbond in de weg. (Derkx, 2002: 68-70)

Overigens, een uitdrukkelijke uitzondering op genoemde neiging tot verbinden met andere levensbeschouwingen vormde Paul Cliteur (voorzitter in de periode 1993-1995). Hij zette in op een strijdvaardig seculier en antigodsdienstig humanisme: 'Ik vind dat we voor een seculier type van humanisme hadden moeten gaan staan [...] als een valide alternatief voor een moraal gefundeerd in godsdienst [...] Ik heb het alleen nogal schril, scherp willen neerzetten in het publieke debat. [...] Ik dacht: "kijk naar de beginselverklaring, dit is duidelijk verlichtingserfgoed, daar gaan we voor staan." Maar ik had me er duidelijk in vergist dat de hele beweging was volgelopen met postmodernisten, boeddhisten, holisten en New Age-achtige spiritualisten. De humanistische beweging was eigenlijk een beweging geworden van zoekers.' (Cliteur, bij Boelaars 2005c) Bij velen was Cliteurs levensbeschouwelijke koers omstreden. Hij trad in 1995 teleurgesteld af als voorzitter.

Expliciet of impliciet humanisme?

Een spraakmakende discussie in de heroriëntatie op de missie en strategie van het Humanistisch Verbond was die over impliciet versus expliciet humanisme in 1996. Deze discussie lag in het verlengde van het streven naar 'draagvlakverbreding'. Dit was een sleutelbegrip in de jaren negentig en betekende dat het Verbond bredere groepen van de samenleving wilde aanspreken: 'Wat wordt beoogd is ook mensen aan de organisatie te binden die het lidmaatschap als een te nauwe, voor hen niet passende vorm van betrokkenheid ervaren.' (HV, 1995: 3) Cliteur: 'Moet je uitgangspunten expliciteren, moet je [...] met je trommel de straat op en zeggen: hier staan we voor en dat verhoudt zich zus en zo tot de rest van de wereld, stukken in de krant gaan schrijven, voor radio en tv je roeren? Of moet je dat niet doen en moet je proberen wat ingetogener te zijn, je wat minder te laten zien, maar door de producten die je aanbiedt een soort levenshouding te laten doorschemeren? Dat laatste is dan het impliciete.' (Cliteur, bij Boelaars 2005c) Mulder: 'Eigenlijk was het achteraf gezien ook een onzinnige discussie, want het was geen strijd over de inhoud, maar een strijd over hoe je de boodschap wilt brengen en dat heeft met com-

municatie te maken. Degenen die voor impliciet [humanisme] waren, waren helemaal niet tegen de inhoudelijke opvattingen van de explicieten. En dat is jammer, want het heeft heel veel onrust gegeven, hetgeen achteraf gezien niet nodig was geweest denk ik. [...] Men kwam binnen het bestuur niet tot daden. Het heeft zich ook vermengd met de discussie die bij de Universiteit voor Humanistiek [...] speelde, die zei dat het Humanistisch Verbond zo'n gesloten theemutscultuur was – dat betekende dat je alleen maar in je eigen kring waar je het met elkaar eens was ging zitten praten. [...] Het is heel chaotisch geweest in die tijd.' (Mulder, bij Boelaars 2005c) Het hoofdbestuur koos uiteindelijk voor een benadering waarin beide perspectieven naast elkaar werden gezet: 'Er is geen sprake van een strikte scheiding tussen verschillende benaderingen, maar veeleer van elkaar inspirerende en versterkende werkwijze[n] op het gebied van het ontwikkelen en inhoudelijk onderbouwen van bezinningsthema's en de praktische toepassing in diensten en producten. Daarbij zal, afhankelijk van de interesse en de behoefte van diverse onderscheiden doelgroepen, het accent in het ene geval op een impliciete en in een ander geval op een expliciete benadering komen liggen.' (Redactie *Humus*, 1996: 2)

Werken met waarden

In 1988 verscheen na een lange voorbereiding de tweede versie van het *Humanistisch Perspectief*, waarin dertien aandachtsvelden werden genoemd waarop het Verbond zich zou moeten richten. Dit *Perspectief* was nog meer een discussiestuk dan het voorafgaande, aangezien bij ieder aandachtsveld een aantal stellingen was geponeerd die de discussie moesten aanzwengelen. Om aan het 'werkdokument' handen en voeten te geven stelde voorzitter Glastra van Loon in 1990 de Adviesgroep Bezinning in, die tot taak had 'het ontwikkelen van humanistische visies op vraagstukken van levensbeschouwing, cultuur en samenleving'. Hiermee stapte het HV over van gelijke rechten voor vrouwen en homoseksuelen naar humanistische visies op thema's als zorgethiek, sociaal beleid (de 'vechtmaatschappij'), consumptie en milieuproblematiek, burgerschap en de multiculturele samenleving.

De doorwerking van zowel het *Perspectief* als de teksten van de Adviesgroep Bezinning bleek echter, zeker naar buiten toe, maar gering te zijn. (Hoofdbestuur, 1996: 1–2) Volgens Mulder was het *Perspectief* een niet erg concreet dik pak papier, dat te weinig zichtbaar was in de samenleving. In feite werd het humanisme in de jaren negentig vooral geprofileerd als levensbeschouwing, zonder dat een duidelijke koppeling werd gemaakt met concrete maatschappelijke issues. (Mulder, bij Boelaars 2005c) In 1996 besloot de Algemene Ledenvergadering dan ook tot het opstellen van een nieuw 'Perspectief'. Voor de bundel *De menselijke maat. Humaniteit en beschaving na 2000* (1999) werden visies en standpunten verzameld om te komen tot '21 agendapunten voor de 21e eeuw'. Dit boek was tevens de zwanenzang voor de afdeling Bezinning van het landelijk bureau, waarvan de taak werd overgenomen door het Humanistisch Kenniscentrum (zie hierna). In juni 1999 bepaalde een Buitengewone Algemene Ledenvergadering de belangrijkste thema's, die werden verwerkt in een publieksversie van het nieuwe 'humanistisch perspectief' onder de titel *Werken met waarden. Levenskunst en maatschappelijke betrokkenheid in de 21e eeuw* (2000). Hierin werden de opgaven van een vernieuwd humanisme gepresenteerd. Enerzijds werden aan het georganiseerde humanisme nieuwe eisen gesteld op maatschappelijke terreinen als de multiculturele samenleving, voortschrijdende technologie en informatisering, milieuzorg en burgerschap (maatschappelijke debat), anderzijds werden individuele humanisten aangespoord tot aanpassing van hun levensstijl als duurzaam levende, spiritueel geïnteresseerde, kosmopolitische en sociaal bewuste mensen (persoonlijke invulling van humanisme). Het humanisme zelf zou zich anders moeten profileren, namelijk verder in de richting van culturele verbreding, het thematiseren van sociale en morele kwesties en een samenwerkende sociaal kritische beweging. (Oostdijk, 2000: 5-6, 9-20, 35-36) In de laatste vijf jaar werd binnen het Humanistisch Verbond vooral het thema 'opvoeding en onderwijs' uitgewerkt. Andere onderwerpen, waaronder de multiculturele samenleving, armoedebestrijding, vluchtelingen en asielzoekers, kwamen minder systematisch aan bod. Naast de ontwik-

keling van het nieuwe humanistisch perspectief startte het landelijk bureau in 1999 de campagne 'Zelf denken samen doen' om – samen met andere humanistische organisaties – het maatschappelijk debat aan te zwengelen. De titelvariant 'Zelf denken samen leven' wordt sinds 2001 als motto gebruikt, omdat het – volgens huidig directeur Ineke de Vries – de essentie samenvat van waar het HV voor staat: 'persoonlijke vrijheid en zelfbeschikking, maar altijd vanuit een verantwoordelijkheid voor je omgeving en anderen. [...] De exponent van het individualisme is steeds nadrukkelijker aanwezig. [...] Maar kennelijk ontwikkelt het zich niet vanzelfsprekend dat meer keuzevrijheid hand in hand gaat met betrokkenheid en medeverantwoordelijkheid voor anderen. Dat zoeken zie ik méér als een gemeenschappelijke agenda [...] dan dat systematisch geprobeerd wordt de agenda van de terreinen en onderwerpen die in *Werken met waarden* genoemd worden met elkaar te realiseren.' (De Vries, bij Boelaars 2006)

Naar een breed humanistisch netwerk

Tot eind jaren negentig was de humanistische beweging in Nederland nogal versnipperd. Pogingen in de begintijd tot samenwerking tussen de twee belangrijkste humanistische organisaties, het HV en Humanitas, mislukten en ze ontwikkelden zich vervolgens nagenoeg onafhankelijk van elkaar. Maar ook onderlinge samenwerking van de werkstichtingen en deelorganisaties van het Verbond zelf was vaak ver te zoeken. Pas halverwege de jaren negentig leek de tijd rijp te worden voor het besef dat de humanistische organisaties samen sterker zouden staan. Vooral de eerste vrouwelijke voorzitters Marian Verkerk (voorzitter in de periode 1996-1998) en Liesbeth Mulder (voorzitter in de periode 1998-2001) maakten zich hiervoor sterk. In 1998 richtte een aantal humanistische organisaties het Humanistisch Kenniscentrum op, waarin werd samengewerkt met als doel (de inhoudelijke vernieuwing van) het humanisme meer gezicht en nieuwe impulsen te geven en de versnipperde kennis, ervaring en denkracht van de participerende organisaties te bundelen. Daarnaast werden gesprekken gevoerd over een nog bredere samenwerking. Een belangrijk

struikelblok vormde de vraag, in hoeverre de lidorganisaties iets van hun zelfstandigheid zouden moeten inleveren ten bate van een krachtige bundeling. Het Humanistisch Verbond onder Mulder speelde, samen met Humanitas en de Universiteit voor Humanistiek, een belangrijke rol in het gezamenlijk vinden van een goede formule: 'Het is een platform. Het is weliswaar een rechtspersoon, maar er zijn allerlei dingen ingebouwd waardoor de Alliantie het niet kan overnemen van de lidorganisaties. Het was een heel ingewikkeld en lang proces.' (Mulder, bij Boelaars 2005c) Uiteindelijk werd in 2001 een netwerkorganisatie van humanistische organisaties in federatief verband opgericht, onder de naam de Humanistische Alliantie. De Alliantie kent inmiddels bijna vijftig lidorganisaties en groeit gestaag. Het HV heeft binnen dit samenwerkingsverband de rol op zich genomen van 'levensbeschouwelijk woordvoerder'. Huidig voorzitter Rein Zunderdorp: 'Intensivering van de samenwerking is een overlevingsnoodzaak en een inspirerende kans, zowel landelijk als regionaal en lokaal. [...] De specifieke rol en de kerntaak van het HV is die van het actief ontwikkelen van de inhoud van de humanistische levensbeschouwing. Dit gebeurt in samenwerking met de partners in de Alliantie, maar je mag verwachten dat het HV initiatieven neemt en tot een inspirerende visie op hedendaagse problemen komt. Het is bekend dat onze partners in de Alliantie dat ook van ons als "zendende organisatie" verwachten.' (Zunderdorp, 2005: 4-5).

Nieuwe tijden, nieuwe kansen

Bijna gelijktijdig met het verschijnen van *Werken met waarden* werkten bestuur en landelijk bureau aan het missiestuk *Toekomstscenario Humanistisch Verbond*, over de vraag welke rol het HV als levensbeschouwelijke organisatie wilde spelen en hoe deze rol moest worden ingevuld. De Algemene Ledenvergadering van april 2001 sprak zich uit voor een sterke vereniging als actieve netwerkorganisatie, die een discussieforum moest bieden voor haar leden (en niet-leden), die actieve leden wilde ondersteunen en die zich als humanistische beweging zou profileren. Het HV werd in dit stuk gezien als een 'huis voor humanisten'. Verder werd gekozen voor

verdere verzelfstandiging van diensten – het HV verzorgt tegenwoordig als zendend genootschap praktisch alleen nog de levensbeschouwelijke legitiematie – en samenwerking met anderen vanuit humanistische inspiratie. (*Toekomstscenario*, 2001: 1, 3, 10)

Inmiddels is de Nederlandse samenleving in snel tempo veranderd. Na de val van het tweede paarse kabinet (2002) werd Nederland vlak voor de verkiezingen geschokt door de moord op de populistische politicus Pim Fortuyn (2002). De economie en de welvaart gingen achteruit. De kabinetten Balkenende zijn verantwoordelijk voor een drastische herstructurering van de verzorgingsstaat. Wereldschokkend waren de aanslagen in New York (2001) en de daarop door de Verenigde Staten afgekondigde 'oorlog tegen terrorisme'. Ook in Nederland werd de opkomst van het (moslim-) fundamentalisme merkbaar. Het vreemdelingenbeleid verhardde, een radicale moslim vermoordde de filmmaker Theo van Gogh (2004). In deze tijd van maatschappelijke verharding en polarisatie wilde het HV actief meedoen in de publieke opinievorming, onder meer op thema's als waarden en normen, sociale zekerheid en veiligheid. Humanisten wilden weer mede de maatschappelijke agenda bepalen. Bij zijn aftreden als voorzitter moest oud-D66-politicus Roger van Boxtel (voorzitter in de periode 2003-2005) echter toegeven dat hem dit niet gelukt was.

In 2005 werd andermaal de koers verlegd. De kerntaken en de werkwijze van het landelijk bureau moesten voor de zoveelste maal anders worden ingericht, omdat duidelijk was dat de gekozen strategie tot versnippering en onvoldoende samenwerking in de Alliantie leidde. Het verenigingsleven – nog een van de pijlers in het *Toekomstscenario* – verdween beleidsmatig weer naar de achtergrond. Directeur Ineke de Vries: 'Onder het motto "Zelf denken samen leven" zal het landelijk bureau zich voortaan concentreren op twee kerntaken: het naar buiten brengen van humanistische perspectieven op actuele levensbeschouwelijke en persoonlijke vragen, en versterking en profilering van humanistische diensten.' (De Vries, 2005: 3) Volgens huidig voorzitter Rein Zunderdorp (voorzitter sinds

november 2005) moet het HV inhoudelijk vooral inspelen op de multiculturele samenleving: 'Het debat neigt te polariseren en kan daardoor uitlopen op etnocentrisme en nationalisme.' Het Humanistisch Verbond is volgens Zunderdorp een voorloper geweest van het zoeken van de dialoog als uitingsvorm boven het debat, om 'te zoeken naar mogelijkheden om verder te komen met elkaar en niet een onderdeel te worden van de polarisatie'. (Zunderdorp, bij Boelaars 2006) Andere belangrijke thema's zijn volgens hem de afbraak van de verzorgingsstaat en een meer filosofische benadering van zingeving en zin vragen: 'De tijd is rijp om je weer met de fundamentele vragen van het leven bezig te houden.' (Wit, 2005: 8-9) Over een persoonlijke invulling van het humanisme wordt binnen het HV nagedacht onder de noemer 'levenskunst': 'Het [is] een heel mooi begrip, omdat het om meer gaat dan om alleen het verbale. [...] Het leven is ook een opdracht om er iets van te maken en dat doe je niet alleen met je rationele vermogens, maar ook met je emotionele. En als het gaat om zingeving en reflectie denk ik dat we daar meer mee zouden kunnen [doen].' (De Vries, bij Boelaars 2006)

Tot besluit

In zestig jaar tijd is het Humanistisch Verbond van een wat afgelegen 'geestelijk onderdak voor buitenkerkelijken' uitgegroeid tot een in een brede humanistische beweging staand en in de samenleving gerespecteerd 'huis voor humanisten'. Anno 2006 kunnen we vaststellen dat de strijd om gelijkberechting van humanisten – van een positie van regelrechte achterstelling, zeg maar gerust tweederangsburger, naar een in het algemeen geaccepteerde plaats in de samenleving – ruimschoots beslecht is. Er is echter nog steeds gesteggel om een evenredig deel van de beschikbare plaatsen voor humanistisch geestelijke verzorging, vooral in het gevangeniswezen en de zorgsector. Zo lijken in Limburg wat betreft het tegenhouden van humanisten in de gezondheidszorg de jaren vijftig nog springlevend.

Dat humanisten er echter wel degelijk bij horen, bleek recentelijk op 15 december 2005 bij de vie-

ring van het vijftienvintigjarig ambtsjubileum van koningin Beatrix in de Domkerk te Utrecht. De humanisten werden tijdens deze gelegenheid op een gelijkwaardige wijze behandeld als de vijf grote wereldgodsdiensten. Deze positie is niet verbazingwekkend, als men bedenkt dat anno 2004 volgens een onderzoek naar de daadwerkelijke affiniteit met het humanisme: '[...] het humanisme in toenemende mate aan invloed wint als het gaat om zingeving van het bestaan en betekenisverlening aan de wereld om ons heen. Hoewel er sprake lijkt te zijn van een afname in de ledentallen van humanistische organisaties is het humanisme als leidend principe sterk in opkomst. Tegenover een relatief klein percentage dat zich rekent tot de humanistische stroming staat een fors groter percentage dat zich verwant voelt met het humanistische gedachtegoed, terwijl het waardepatroon van een nog groter deel van de bevolking een weerspiegeling vormt van de humanistische kernwaarden. Het humanisme is niet alleen algemeen geaccepteerd, maar de kernwaarden ervan worden ook breed gedeeld.' (Lammerts, 2004: 9) De grote opgave voor de komende tijd lijkt ons om dat uitgangspunt te benutten en het HV verder te transformeren naar een levensbeschouwelijke organisatie voor de eenentwintigste eeuw.

Drs. Bert Gasenbeek (directeur/onderzoeker geschiedenis van het humanisme), drs. Jules Brabers (documentalist/onderzoeker) en drs. Wouter Kuijlman (communicatiemedewerker/onderzoeker) zijn werkzaam bij Het Humanistisch Archief te Utrecht.

Bronnen en literatuur

A. Mondeling

Een serie interviews door journalist Bert Boelaars over het verleden, heden en toekomst van het Humanistisch Verbond voor het mondelinge geschiedenisproject *Sprekend Humanisme* van Het Humanistisch Archief, in samenwerking met de Humanistische Omroep:

Boelaars, Bert (2005a), interview over de periode 1946-1969 met prof. dr. Carla van Baalen

- (directeur Centrum voor Parlementaire Geschiedenis) en drs. Bert Gasenbeek (directeur/onderzoeker geschiedenis van het humanisme, Het Humanistisch Archief), gehouden op 13 september 2005.
- Boelaars, Bert (2005b), interview over de periode 1968-1987 met prof. dr. Rob Tielman (voorzitter van het HV 1977-1987) en drs. Anneke Krijnen (lid hoofdbestuur HV 1981-1986 en bestuur Hivos), gehouden op 7 oktober 2005.
- Boelaars, Bert (2005c), interview over de periode 1987-2001 met prof. dr. Paul Cliteur (voorzitter van het HV 1993-1995) en drs. Liesbeth Mulder (voorzitter van het HV 1998-2001), gehouden op 18 oktober 2005.
- Boelaars, Bert (2006), interview over de periode 2000-toekomst met drs. Rein Zunderdorp (voorzitter van het HV 2005-heden) en drs. Ineke de Vries (directeur van het HV 2003-heden), gehouden op 11 januari 2006.
- De interviews zijn te beluisteren (podcast) op <http://www.humanistischeomroep.nl>. Op de website van Het Humanistisch Archief (<http://archief.uvh.nl>) staan de globale uitwerkingen.
- B. Primaire en secundaire literatuur*
- Baalen, Carla van (1998), 'Humanisten tussen doorbraak en verzuiling; over de oprichting van het Humanistisch Verbond (1946)', in: Derkx, P. e.a. (red.), *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland, 1850-1960*, Verloren, Hilversum, p. 147-163.
- Brabers, Jules (2006), *Van pioniers tot professionals: de dienst humanistisch geestelijke verzorging bij de krijgsmacht (1964-2004)*, De Tijdstroom/Het Humanistisch Archief, Utrecht.
- [Brandt-Corstius, Jan] (1966), 'Het feest is voorbij, het werk gaat door', in: *Mens en Wereld*, 5 maart 1966, p. 1, 3.
- Derkx, Peter (2002), 'Modern Humanism in the Netherlands', in: A. Halsema & D. van Houten (red.), *Empowering Humanity: State of the Art in Humanistics*, De Tijdstroom, Utrecht, p. 61-80.
- Derkx, Peter & Bert Gasenbeek (1997), *J.P. van Praag: vader van het moderne Nederlandse humanisme*, De Tijdstroom, Utrecht.
- Deukeren, Hans van (2002), 'From theory to practice – a history of IHEU 1952-2002', in: B. Gasenbeek, & B. Gogineni (red.), *International Humanist and Ethical Union 1952-2002. Past, Present and Future*, De Tijdstroom, Leusden, p. 15-104.
- Dobbelaar, T., (1996), 'Humanisten moesten vroeger opboksen tegen het idee dat niet-geloven onfatsoenlijk was. Carla van Baalen en het brave humanisme van de jaren 50 en 60', in: *Humanist*, februari 1996, p. 5-7.
- Flokstra, Tjeerd & Sjoerd Wieling (1986), *De geschiedenis van het Humanistisch Verbond 1946-1986*, Humanistisch Verbond, Utrecht.
- Gasenbeek, Bert (1997), *Het Humanistisch Verbond onder J.P. van Praag: een historisch perspectief*, Humanistisch Studiecencentrum Nederland, Utrecht.
- Gasenbeek, Bert (2006), 'Humanism in the Netherlands', in: T. Flynn (red.), *New Encyclopedia of Unbelief*, Prometheus Books, Buffalo [nog te verschijnen].
- Glastra van Loon, Jan (1991), aanbiedingsbrief bij *Koersbepaling Humanistisch Verbond*, januari 1991.
- Gout, F.P. (1982), 'Het socio-culturele leven 1945-1980', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden deel 15, Nieuwste Tijd*, Unieboek, Bussum, p. 364-366.
- Hoofdbestuur (1996), 'ALV-voorstel tot opstellen van een nieuw humanistisch perspectief (ingediend door het hoofdbestuur)', stukken voor de Algemene Ledenvergadering van 20 november 1996, nummer 7.1, archief HV, Het Humanistisch Archief.
- Kuijlsman, Wouter (2001), *Een mantel met sterren: religieus humanisme in het Humanistisch Verbond*, Het Humanistisch Archief, Utrecht [reeks: Humanistisch Erfgoed, nr. 3].
- Lammerts, Rob & Susan Hakvoort (2004), *Humanisme in beeld. Een onderzoek naar daadwerkelijke affiniteit met het humanisme*, Verwey-Jonker Instituut, Utrecht.
- Leede, Jan de (1976), 'Geschiedenis van het Humanistisch Verbond', in: *Humanist*, 1 maart 1976, p. 6-7.
- Loman, Jan (red.) (2000), *Registers op 'Het Woord van de Week' (1948-1973)*, Het Humanistisch

- Archief, Utrecht [reeks: Humanistisch Erfgoed, nr. 2] .
- Oostdijk, Marco (red.) (2000), *Werken met waarden. Levenskunst en maatschappelijke betrokkenheid in de 21^e eeuw*, Boom, Amsterdam.
- Praag, Jaap van (1946), 'Een Humanistisch Verbond', archief Humanistisch Verbond, inventarisnummer 37, Het Utrechts Archief [rede oprichtingscongres HV 1946].
- Praag, Jaap van (1966), 'Twintig jaar Humanistisch Verbond' [rede uitgesproken op het HV congres van 19 februari 1966 te Utrecht] .
- Redactie *Humanist*, 'Kritische humanisten organiseren zich binnen het Verbond', in: *Humanist*, 5 maart 1982, p. 6.
- Redactie *Humus* (1996) 'Korte toelichting op de ALV-onderwerpen', in: *Humus*, 1996 nr. 3, p. 2.
- Spigt, Piet (1968), 'Van tijd tot tijd, fasen in de geschiedenis van het Humanistisch Verbond', in: *Het Humanistisch Verbond*, Humanistisch Verbond, p. 52-53.
- Tielman, Rob (1983), *Voorontwerp Humanistisch Perspectief*, Humanistisch Verbond, p. 36-38.
- Vries, Ineke de (2005), 'Een inspirerende vereniging', in: *Humus*, september 2005, p. 3.
- Wit, Esther (2005), 'Overtuigend genuanceerd', in: *Humus*, september 2005, p. 8-9 [visie van toekomstig voorzitter Rein Zunderdorp op de bijdrage van het HV aan het publieke debat].
- Zunderdorp, Rein (2005), 'Grote missie, beperkte middelen', in: *Humus*, september 2005, p. 4-5.

Voor het onderzoek naar de periode 1987-2005 werd verder gebruik gemaakt van artikelen uit *Humus* en *Humanist*, Jaarverslagen/Jaarbeelden, beleidsnota's en stukken voor de Congressen respectievelijk Algemene Ledenvergaderingen.

Noten

- (1) Uitdrukkelijk willen we bedanken Carla van Baalen, André Hielkema en Jo Nabuurs voor hun uitvoerig commentaar en Pieter Edelman, medewerker van Het Humanistisch

- Archief, voor zijn waardevolle onderzoek, verricht voor deze bijdrage.
- (2) Zie de in de literatuurlijst vermelde interviews door Boelaars. Voor informatie over het rondetafelgesprek 'niet-confessionele politiek en humanisme', zie het betreffende artikel in dit boek. In de keuze van de geïnterviewden was men niet vrij; sommige belangrijke mensen als Max Rood en Jan Glastra van Loon waren al overleden, anderen waren niet beschikbaar.
- (3) In de circulaire van december 1945 ten behoeve van de oprichting van het HV wordt deze overweging echter niet vermeld. Hoewel Jaap van Praag eind 1945 de ontwikkeling binnen de op te richten PvdA met lede ogen aanzag, is het voor ons de vraag, of de ontwikkelingen rond de oprichting van de PvdA voor de oprichters van het HV belangrijk waren. Ook in de secundaire literatuur bestaat hierover verwarring.
- (4) Zie voor een behandeling van de geschiedenis van het religieus humanisme in het Humanistisch Verbond het onderzoek van Wouter Kuijman (2001).
- (5) Enkele van die organisaties zijn in dit boek apart in een kader beschreven. Om dat ingewikkelde vlechtwerk van humanistische organisaties en samenwerkingsverbanden overzichtelijk in beeld te brengen is ook een 'humanistische stamboom' opgenomen.
- (6) Belangrijk in dit verband waren onder meer: Mariëtte Leentvaar-Braakman, *De maatschappelijke behoefte aan voorzieningen en activiteiten van het Humanistisch Verbond* (Utrecht: Universiteit voor Humanistiek, 1992) en Rob van Haastrecht, Elmer de Boer, Karin Lieshout, *Onderzoek Erasmus Universiteit Rotterdam naar Humanistisch Verbond & Humanitas* (Rotterdam: Erasmus Universiteit, 1993). Dit laatste was een rapport over de missie en kerntaken van beide organisaties.